

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 1, pp. 111–120

DOI 10.15421/26210403

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930.2:82–6:347.9](477.7) «17/18»

Історія судочинства кінця XVIII – першої половини XIX ст. на теренах Південної України у епістолярних джерелах

О. М. Посулько

кандидатка історичних наук, доцентка

ORCID: 0000-0002-7250-9696

Researcher ID: B-9934-2018

olgaposunko70@gmail.com

Дніпровський національний університет імені

Олеся Гончара

проспект Гагаріна 72, м. Дніпро, Україна, 49010

Анотація. Зміна сучасної наукової парадигми історичних досліджень спонукає до більш активного вивчення особистісного, суб'єктивного, «людського» у різних сферах життя суспільства. *Мета статті:* характеристика інформаційного потенціалу епістолярних джерел до історії судочинства на території Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. *Методи дослідження:* біографічний, компаративістичний, метод внутрішньої критики джерел. *Основні результати:* усі епістолярії можна поділити на дві групи. Перша – листи різних видів, які містяться безпосередньо у самих судових справах. Друга – приватні листи осіб, у яких згадуються випадки контактування з судовою системою, даються її характеристики. Епістолярії, які збереглися у архівних збірках судових установ поділяються на приватні і ділові. Перші надавалися як докази у справах; другі – частіше як доручення на адвокатське представництво у суді. З першої групи найбільш цікавим є листування 1780–х рр. предводителя дворянства Катеринославського намісництва Костянтина Лалоша і його дружини Марфи. Інформативними для розуміння судового процесу, ставлення до закону, боротьби зі службовими зловживаннями членів суду є листи-звернення про допомогу до високопосадовців. Вони, так як і листи-доручення («вірчі листи») цього періоду, іноді ще містили елементи приватного спілкування. Тобто ділове листування і приватне

часто мало спільні риси і схожість. Крім процедури оформлення адвокатських послуг, у збережених епістоляріях описано процедуру огляду кримінального трупа. У вказаний період кожен поміщик мав досвід спілкування з судовими установами, частіше у цивільному судочинстві. Через суди оформлювалося землеволодіння, спадок, вирішувалися конфлікти, утримувалися борги. У его-документах частими є вказівки на такі факти. Наслідком судового процесу є листування між відомим письменником Василем Капністом і його візаві Теклою Тарновською (1797–1798 рр.). Судовий розгляд взаємних претензій щодо прав власності тривав більше 20 років, певний час проходив у палаті цивільного суду Катеринославського намісництва. Справа була ускладнена різними обставинами і насамкінець вирішена за взаємною згодою за межами зали суду. Збереглося 17 листів з обох боків, які були направлені на пошуки порозуміння. Не менше значення мають і короткі відомості про діяльність судів, що зустрічаються у листуванні вказаного періоду. У якості прикладу згадаю опублікований комплекс епістолярій родини катеринославських поміщиків Нечаєвих. *Висновки:* усі епістолярні джерела демонструють важливість судових інстанцій у житті суспільства Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. З судовими чиновниками намагалися підтримувати добрі стосунки, перед суддями запобігали, але на судову справедливість мало сподівалися. Тому часто вказувалося на необхідність контролю за повіреними і судочинством; паралельно зі судовим процесом, зазвичай, зверталися до високопосадовців, імператора. Популярними були і процедури замирення. *Практичне значення:* проаналізовані епістолярії, частина яких вперше вводиться до наукового обігу, демонструють реакцію суспільства на зміни судової системи, її роботу та ефективність. Також мають значний інформаційний потенціал для досліджень соціальної, гендерної, економічної історії регіону у вказаний період. *Тип статті:* дослідницька.

Ключові слова: Південна Україна; судові процеси; дворянство.

Надіслана до редколегії 06.03.2021

Прорецензована 10.05.2021

Рекомендована до друку 14.06.2021

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 1, pp. 111–120

DOI 10.15421/26210403

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930.2:82–6:347.9](477.7) «17/18»

История судопроизводства конца XVIII – первой половины XIX в. на территории Южной Украины в эпистолярных источниках

О. Н. Посулько

кандидат исторических наук, доцент

ORCID: 0000-0002-7250-9696

Researcher ID: B-9934-2018

olgaposunko70@gmail.com

Днепропетровский национальный университет

имени Олеса Гончара

проспект Гагарина 72, г. Днепро, Украина, 49010

Аннотация. Изменение современной научной парадигмы исторических исследований побуждает к более активному изучению личностного, субъективного, «человеческого» в различных сферах жизни общества. *Цель статьи:* характеристика информационного потенциала эпистолярных источников к истории судопроизводства на территории Южной Украины последней четверти XVIII – первой половины XIX в. *Методы исследования:* биографический, компаративистики, метод внутренней критики источников. *Основные результаты:* все эпистолярные можно разделить на две группы. Первая – письма различных видов, которые находятся непосредственно в самих судебных делах. Вторая – частные письма, в которых упоминаются случаи контактирования с судебной системой, даются ее характеристики. Эпистолярные, которые сохранились в архивных собраниях судебных учреждений разделяются на частные и деловые. Первые предоставлялись как доказательства в делах; вторые – чаще как поручения на адвокатское представительство в суде. Из первой группы наиболее интересной является переписка 1780–х гг. предводителя дворянства Екатеринославского наместничества Константина Лалоша и его жены Марфы. Информативными для понимания судебного процесса, отношения к закону, борьбы со служебными злоупотреблениями являются письма-просьбы о помощи к высшему чиновничеству. Они, также как и письма-поручения («верительные листы») этого периода, не всегда соответствовали определенным формулам. Т. е. деловая переписка

и частная часто имели много общих черт и схожести. Кроме процедуры оформления адвокатских услуг, в сохранившихся эпистоляриях описана процедура осмотра криминального трупа. В указанный период каждый помещик имел опыт общения с судебными инстанциями, чаще в гражданском судопроизводстве. Через суды оформлялось землевладение, наследство, решались конфликты, удерживались долги. Указания на такие факты часто встречаются в его-документах. Последствием судебного процесса является переписка между известным писателем Василием Капнистом и его визави Феклой Тарновской (1797–1798 гг.). Судебное разбирательство взаимных претензий относительно прав собственности тянулось более 20 лет, некоторое время проходило в палате гражданского суда Екатеринославского наместничества. Дело было осложнено различными обстоятельствами и в конце концов решено по согласованию сторон. Сохранилось 17 писем с обеих сторон, которые были направлены на поиски взаимопонимания вне суда. Не меньшее значение имеют и короткие известия о деятельности судов, которые встречаются в переписке частных лиц указанного времени. В качестве примера приведу опубликованный комплекс эпистолярный семейства екатеринославских помещиков Нечаевых. *Выводы:* все эпистолярные источники демонстрируют важность судебных инстанций в жизни общества Южной Украины последней четверти XVIII – первой половины XIX в. С судебными чиновниками старались поддерживать добрые отношения, судьям угождали, но на судебную справедливость мало возлагали надежд. Поэтому часто указывалось на необходимость контроля за поверенными и судопроизводством; параллельно с судебным разбирательством, как правило, обращались к высоким чиновникам, императору. Популярными были и процедуры примирения. *Практическое значение:* проанализированные эпистолярные, часть которых впервые вводится в научный оборот, демонстрируют реакцию общества на изменения судебной системы, ее работы и эффективности. Также эти источники имеют значительный информационный потенциал для исследований социальной, гендерной, экономической истории региона в указанный период. *Тип статьи:* исследовательская.

Ключевые слова: Южная Украина; судебные процессы; дворянство.

Представлена в редколлегию 06.03.2021

Прорецензирована 10.05.2021

Рекомендована в печать 14.06.2021

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 1, pp. 111–120

DOI 10.15421/26210403

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK 508.773

History of Judiciary of the end of the 18th and the first half of the 19th century in the territory of Southern Ukraine in epistolary sources

O. M. Posunko

Ph. D. (History), Associate Professor

ORCID: 0000-0002-7250-9696

Researcher ID: B-9934-2018

olgaposunko70@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University
 72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. The change in the modern scientific paradigm of historical research encourages a more active study of the personal, subjective, «human» in various spheres of society. *The purpose of the article:* is to analyze the information potential of epistolary sources on the history of justice on the territory of Southern Ukraine in the last quarter of the eighteenth and the first half of the nineteenth century. *Research methods:* biographical, comparative studies, method of internal criticism of the sources. *Main results.* All letters can be divided into two groups. The first being letters of various kinds, are directly in the court cases themselves. The second, being private letters of persons, mention cases of contact with the judicial system and give its characteristics. The letters preserved in court archives are divided into private and business ones. The first ones were provided as evidence in cases; the second ones were used as a power of attorney. In the first group, the most interesting is the correspondence between the leader of the nobility of Katerynoslav governorate, Konstantin Lalosh, and his wife, Martha, in the 1780s. Letters of assistance to high-ranking officials are informative in terms of understanding the court process, attitude to the law, and combating office abuse by members of the court. They, as well as letters of instruction («letters of credence») of this period sometimes contain elements of private communication. That is,

business and private correspondence often had common features and similarities. In addition to the procedure for obtaining legal services, the preserved epistolary describes the procedure for examining a criminal corpse. During this period, each landowner had experience in communicating with the judiciary, often in civil proceedings. Land tenure, inheritance, conflicts were resolved through the courts, debts were withheld. There is frequent evidence of such facts in ego-documents. The result of the lawsuit is correspondence between the famous writer Vasyl Kapnist and his counterpart Tekla Tarnovska (1797–1798). The consideration of mutual claims for property rights lasted for more than 20 years, for some time it took place in the chamber of the civil court of Katerynoslav governorate. The case was complicated by various circumstances and finally resolved by mutual agreement outside the courtroom. There are 17 letters from both sides, which were sent in search of understanding. Equally important is brief information about the activities of the courts which occur in the correspondence of this period (for example, the published complex of letters of the Katerynoslav landowners the Nechaievs). *Conclusions.* All epistolary sources demonstrate the importance of courts in the life of the society in the Southern Ukraine in the last quarter of the eighteenth and the first half of the nineteenth century. They tried to maintain good relations with court officials, avoided appearing before judges, but had little hope for judicial justice. Therefore, the need for control over attorneys and litigation was often pointed out; at the same time with trials, high officials and the emperor were usually addressed. Reconciliation processes were also popular. The analyzed epistolary books, some of which are introduced into scientific circulation for the first time, have significant information potential for research of social, gender, economic history of the region in this period. *Type of article:* research article.

Keywords: Southern Ukraine; Trials; Nobility.

Received 06.03.2021

Reviewed 10.05.2021

Accepted 14.06.2021

Постановка проблеми. Епістолярні джерела традиційно вважають виключно важливими для просопографії, біографістики, епістології. Втім, і для інших напрямів історичних досліджень, у центрі яких перебуває людина чи певна соціальна верства, значення їх не менше. Тому его-документи (серед яких й епістоли) активно залучають у коло гендерних студій, соціальної, нової родинної історії, мікроісторії. І якщо колись суб'єктивність таких джерел вважалася певним недоліком, то нині у вивченні різних сфер життя суспільства особлива увага приділяється саме суб'єктивним оцінкам, відчуттям, характеристикам (Абросимова С., 2009, с. 58), які не лише урізноманітнюють картину, «розфарбовують» її, але своєю кількістю сприяють об'єктивізації певних явищ.

Історіографія. Результатом підвищеного інтересу до вищевказаних наукових напрямів стала поява низки сучасних досліджень, які або присвячені історії судових установ, судових процесів у різні часові зрізи, або базуються на документах судочинства (Брехуненко, В., Синяк, І., 2017; Волошин, Ю., 2019; Маслійчук, В., 2011; Сокирко, О., 2007; Старченко, Н., 2014; Шандра, В., 2011). Значно менше праць висвітлюють проблеми та особливості функціонування судової системи Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст., що зумовлено поганою збереженістю архівних документів регіону (Балух, В. С., 2006; Гедьо, А. В., 2012; Посулько, О., 2018, 2020).

Джерела. Епістолярні джерела, що територіально стосуються Південної України зазначеного періоду, хоча й існують у достатній кількості, та все ж не є масовими. Тому актуальними залишаються і введення до наукового обігу нових архівних комплексів, де наявні епістоли, і їх активне змістовне опрацювання разом з уже відомими матеріалами. Важливо також залучати даний вид его-документів до висвітлення нових сюжетів, тем, які, зазвичай, характеризуються за допомогою ділового документообігу, законодавчих актів. Такою є історія судоустрою та судочинства, які втягували у поле свого впливу іноді досить значну частину населення чи якоїсь верстви. Відповідно, **метою** даної статті є характеристика інформаційного потенціалу епістолярних джерел до історії судочинства на території Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Мною обрано дві групи епістолярій: 1) листи різних видів, які містяться безпосередньо у самих судових справах і 2) листи різних осіб, які у той чи інший спосіб стикалися із судовими інстанціями і у приватному листуванні вказували на це та дали певні характеристики системі судочинства.

Листи (чи їх копії) першої групи включені у судові справи як частина документації або на них є вказівки у протоколах допитів, у судових висновках. Вони представлені двома пануючими у той час видами: приватними і діловими (Дмитрієнко, М., Войцехівська, І., 1998, с. 29). У приватних, зазвичай, відображалися факти, питання економічного характеру, які потім і розглядалися у суді. Такі документи слугували писемними доказами тверджень однієї чи іншої сторони. Це могли бути згадки про сімейні рішення з приводу витрати грошей, розподілу майна, ведення господарства. У випадку ділового листування найчастіше йдеться про листи-доручення (т. зв. «вірчі листи») на представництво інтересів у судових та державних установах. Втім, до ділового листування можна віднести і звернення до посадових осіб з проханнями про допомогу чи сприяння у судовому процесі.

Підвищений інтерес викликають приватні листи, особливо коли адресат і адресант близькі люди. Однією з найбільш цікавих добірок виявилися листи 1780-х рр. Марфи Іванівни Остроградської (у другому заміжжі Лалош) до свого чоловіка Костянтина Миколайовича Лалоша (Посулько, О. М., 2018). Після її смерті (1788 р.) у Костянтина Миколайовича був тривалий судовий процес із сином Марфи Іванівни від першого шлюбу – Олександром Остроградським, який став головним спадкоємцем майна своєї матері. Лалош відстоював спадкові права свого спільного з покійницею сина Миколи і намагався повернути власні гроші, які він позичав чи витрачав на особисті і господарські потреби жінки. У справі Катеринославського совісного суду зберігаються сім копій листів Марфи Іванівни (По прошенню помещика майора Лалоша..., арк. 14–19 зв.), три оригінали (Там само, арк. 40–43 зв.), наявні згадки судових чиновників про надані у ході судового розгляду листи самого Лалоша (останні не збереглися). Представлені у якості свідчень епістолярії повинні були членам суду продемонструвати хороші, довірливі відносини між подружжям; підтвердити наміри Марфи Іванівни придбати у власність синові Миколі село; обсяг витрат чоловіка на потреби дружини.

Про все, на що вказував Костянтин Миколайович, у листах і справді йшлося. Але вони цікаві й іншим. Насамперед, певною інформацією про прижиттєві справи Остроградської-Лалош у судах. Однією з центральних подій листування була боротьба Марфи Іванівни за «пожалуване» село Мануйлівку Градизького повіту (до 1783 р. належало до Голтвянського повіту Київської губернії) (По прошенню помещика майора Лалоша..., арк. 1). Право власності на це село жінка відстоювала у судах, клопотав про це і сам Лалош перед сано-

вниками Санкт-Петербурга. Прикметно, що Марфа Іванівна особисто проявляла активність у судових та адміністративних установах повітового-губернського рівня. Зокрема, жінка неодноразово згадувала ситуацію, яка склалася з вирішенням цієї справи у різних структурах Київського намісництва. Вона вважала за необхідне особисто контролювати процес, оскільки свого часу саме через незадовільну роботу повірених отримала негативне рішення Голтвянського повітового суду щодо Мануйлівки. Коли ж до неї дійшли відомості, що «от моей стороны целой год никто и ничего не старается» (По прошению помещика майора Лалоша..., арк. 39 зв.), Марфа Іванівна «скоропостижно побежала в Киев» і сама почала обходити знайомих і державні установи (Там само, арк. 14).

У листах згадуються судові тяжби з голтвянськими козаками; з родиною Родзянко (По прошению помещика майора Лалоша..., арк. 39–39 зв); з братом по матері Максимом Требинським (Кривошея В., 2009, с. 9); закріплювала у власність с. Мануйлівку. Отже, історія Марфи Іванівни, землевласниці, підтверджує тезу про те, що фактично всі поміщики регіону вказаної доби мали ті чи інші поземельні конфліктні питання, які нерідко вирішувалися у судах.

«Ділова активність» Марфи Іванівни іноді не давала їй змоги відвідати малолітнього сина. Миколка у період, що описувався, жив разом з батьком і не раз у листах мати окремо зверталася до нього з вибаченнями, що через якісь справи не може приїхати до нього: «проси батюшку, чтоб не сердился что я не приехала к вам – бог свидетель судебные дела меня удерживают» (По прошению помещика майора Лалоша..., арк. 43).

Також у її листах описувалися спроби вирішувати певні проблеми через особисте знайомство з окремими чиновниками чи посадовцями. Це стосувалося і спірних питань щодо землі, маєтків, і особистих. Так, вона зазначала, що по дорозі до Києва заїхала у с. Вишеньки до матері графа О. Безбородька для отримання рекомендаційного листа для старшого сина (По прошению помещика майора Лалоша..., арк. 39). У іншому листі писала, що збирається на аудієнцію до катеринославського губернатора з приводу конфліктної ситуації із селянами (Там само, арк. 19).

Наприкінці XVIII ст. епістолярії представників українського дворянства, звісно, писалися переважно російською мовою. Проте, у листах Марфи Іванівни чимало українізмів, простих мовних зворотів, фразеологізмів. Так, вона постійно вживала слова: «сыночок», «хлопотали», «малы уведомить», «у КременчуК». Описуючи домашні клопоти, зазначала: «не знаешь до чего кинуца»

(По прошению помещика майора Лалоша..., арк. 15, 6 зв., 19, 41, 43).

Надзвичайно цікавий лист наведено у справі 1826–1833 рр. про право опікунства над малолітніми сиротами між тестем підполковником Родіоном Івановичем Депрерадовичем і зятем (батьком дітей) підпоручиком Миколою Івановичем Герсєвановим. Він має приватно-діловий характер, оскільки йдеться про своєрідний звіт у довільній формі від управителя маєтку у Бахмутському повіті Олександра [Герасимова] власникові Герсєванову. Останній проживав у своєму спадковому помісті в Ізюмському повіті, а спірне село залишалося під орудою управителя. Селяни були не лише посвячені, але й задіяні у конфлікт між тестем і зятем, і ці обставини призводили до дестабілізації господарства. Управитель описує свої господарські клопоти, проблемне сусідство з донськими козаками, складнощі в управлінні маєтком. Імовірно, що управитель людина не просто письменна, але й освічена, оскільки подає яскраві порівняння, образні характеристики. Так, описуючи власну боротьбу з крадіжками спиртного, порівнює крадіїв з сибірськими каторжанами, зазначає, що «отбиваюсь как от бешенных собак» від неблагонадійних селян. А з боку Дону, мовляв, «Садом и Гомора»: «все наполнено людьми, конторский разъезд как орлы по горам сидели» (йдеться про державні роз'їзди, які контролювали незаконний обіг спиртного) (Дело подполковника Депрерадовича, арк. 72 зв.).

Крім власних проблем конкретного маєтку, є у листі і побіжна згадка про одну з процедур, що проводили повітові земські суди – огляд кримінального трупа. Автор листа переповідає історію, як селяни витягли з річки потопельника і управитель, згідно з наявними приписами, був змушений поставити до відома повітові органи. Звідти слід було дочекатися лікаря і земського справника. Потопельник лежав добу на березі, тоді приховали тіло від сонця у спеціально виритій ямі. Але і після цього приїзду представників Бахмутського земського суду чекали чотири доби, а на п'яту – вже ледь могли небіжчика оглянути через запах розкладання (Дело подполковника Депрерадовича, арк. 71 зв.). У звітах повітових лікарів також неодноразово наявні підтвердження таких фактів, які свідчили про дефіцит вказаних спеціалістів (лікарі були не у всіх повітах), про труднощі комунікації, часто і про халатність чиновників.

У судових справах нерідко зустрічаються листи-звернення до посадових осіб з проханням сприяння і підтримки у судовому конфлікті. Виділяються із загальної маси клопотання від заміжніх жінок, які через певні обставини не могли захистити інтереси своїх дітей і власні права.

Достатньо синхронно у часі відбулися дві справи, у яких першим помічником у вирішенні своїх проблем жінки бачили предводителів дворянства. Тільки у одному випадку повітовий предводитель не виконав своїх обов'язків (справа Анастасії Лукіної), а у другому (справа Марії Родзянко) – взяв активну участь у відстоюванні її інтересів.

Перша історія виявилася ще й яскравим прикладом зловживання службовим становищем з боку чиновників Бобринецького повітового суду Херсонської губернії. Секретар Фетісов і засідатель Маковеев, користуючись нестабільним станом психіки поручика Лукіна («находившегося в полуумии»), викупили у нього за безцінь родовий маєток (По жалобе жены отставного поручика Лукина..., арк. 1–1 зв.). Дружина обманутого поміщика, від якої ще тривалий час приховувалася інформація, марно шукала підтримки у повітового предводителя дворянства В. В. Ревуцького, справедливості у судах. Найбільш дієвим виявилось звернення А. Лукіної до Великого князя Михайла Романова, яке їй вдалося передати під час подорожі імператора у вересні 1847 р. (По жалобе жены отставного поручика Лукина..., арк. 108).

У випадку з родиною Родзянків губернський предводитель дворянства барон Ф. Є. Франк у межах власних повноважень надав максимальну підтримку і допомогу Марії Василівні (Муратовій у дівоцтві). Справа 1842 р. виявилася непростюю і фактично неможливою для вирішення у суді згідно з тодішнім законодавством. Петро Петрович Родзянко був гомосексуалістом і свої кошти витрачав на коханців, розтринькуючи все майно. Дружина і дитина не отримували задовільного забезпечення і мали досить примарне майбутнє.

Листи цих двох жінок схожі за емоційним наповненням, свідчать про відчай від ситуації, у якій вони опинилися. Роль матері стала для них стимулом і виправданням у боротьбі за права. Марія Родзянко, Анастасія Лукіна (мати п'ятьох дітей!) наголошували у своїх зверненнях, що могли би миритися з тим, як їхні чоловіки розпоряджаються майном («прежде считала себя обязанною терпеть») (О образе жизни... Петра Родзянки, арк. 11 зв.), але материнський обов'язок цього не дозволив: «по чувствам матери защищала детей своих собственностью» (По жалобе жены отставного поручика Лукина..., арк. 111); «священная обязанность матери охранять будущее моей дочери» (О образе жизни... Петра Родзянки, арк. 11 зв.). У листі А. Лукіної є ще одна прикметна вказівка на уявлення тогочасного суспільства про закон. У зверненні на височайше ім'я вона зазначила (граматика збережена. – **О. П.**): «Великий государь воля твоя могутственна и выше закона, которые хотя

и благотельны, но вверены иногда таким лицам которые не страшась ни Бога ни милосердия законов ввергают в пропасть беззащитных» (По жалобе жены отставного поручика Лукина..., арк. 11 зв.). Ці слова абсолютно точно передають поширене у суспільстві переконання, що у критичних ситуаціях слід апелювати не до закону, а сподіватися на «вишочайшу милість» (Марасинова Е., 2017, с. 320).

У передмові до публікації приватних листів XVIII ст. Віталій Передерієнко зазначив, що вони іноді «настільки нагадують листи офіційно-ділові, що їх можна розрізнити тільки за тим, писані вони в офіційному чи приватному порядку» (Передерієнко В., 1997, с. 7). Але ця схожість, а вірніше, певна змішаність стилів, притаманна і деяким діловим листам. Наприклад, на території Лівобережної України, частина якої була включена до складу Катеринославського намісництва, існувала традиція написання листів-доручень адвокатам чи іншим довіреним особам. Зазвичай, вони називалися «вірчими листами» і мали усталену форму (Брехуненко В., 2020, с. 250–251). Але за межами регіону ця традиція мала іноді дещо відмінні варіанти. Таким є лист-доручення 1790 р. жительки Охтирки Анисії Микитівни Коханової чоловікові Василю Артамоновичу на представництво її інтересів у боротьбі за спадок у Кременчуцькому повіті на території Катеринославського намісництва. Лист має початок, оформлений у приватному порядку. Починається з особистого звернення до адресата, після чого описано за яких обставин жінка змушена доручити своєму чоловікові потурбуватися про її спадкові права і майно. Текст емоційний: «Среди горести и печали объемлющих духъ мой по случаю теперишней кончины дражайшаго моего родителя...», «снедающая здоровье мое горестъ», «любезному мужу верноусердная ваша жена» (По прошению надворной советницы Кохановой..., арк. 3–3 зв.). Звісно, що такого типу папери завірялися у повітових установах і доручення стороннім людям були стриманими і більше відповідали визначеним формам.

Заслужовують на увагу его-документи (мемуари, листи), які існують поза судовими архівними зібраннями, але тематично стосуються судових конфліктів, мають, хоч побіжні, та згадки про судові процеси, систему і судових чиновників. Найвідоміше – листування між Василем Капністом і Теклою Тарновською. У Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського зберігається 11 листів Тарновської (Листи Тарновської Т. Т. ...) і 6 чернеток від Капніста (Листи Капніста В. В. ...). Останні були опубліковані у 1960 р. (Капніст В., 1960, с. 433–436; 438–439). Вказані епістоли меншою мірою дають уявлення про саме судочинство, але демон-

струють один з варіантів замирення між сторонами. Більше 20 років судилися родини і остаточно все залагодили вже самостійно, виснажившись у судових перипетіях.

Тяжба «Капніст vs Тарновська» лише номінально на одному з етапів стосувалася Катеринославського намісництва, але наочно демонструвала проблеми судочинства щодо поземельних конфліктів. У вказаний період складно уявити собі дворянську родину Південної України, якій би не довелося хоча б раз вирішувати свої поземельні/майнові суперечки через суд. Про це часто згадують мемуаристи, свідчать великі комплекси цивільних справ, у різних опублікованих збірках можна зустріти згадки про вирішення таких питань.

Наприклад, відомим серед дослідників регіону є опублікований комплекс епістолярій родини Нечаєвих. Збірка, у складі 614 листів декількох поколінь роду, охоплює період з 1784 р. до 1956 р. (Бойко А., 2003, с. 6). Все ж переважна більшість листів належить періодові кінця XVIII – першої половини XIX ст. Історія родини і отримання нею земельної власності досить типова для Південної України. Після ліквідації Запорозької Січі родоначальник катеринославського роду Нечаєвих, Петро Данилович, виходець з Курської губернії, колишній військовий (Заруба В., 2013, с. 12), отримав у регіоні землі «на ранг», а потім ще і докупив частину так званого «Великого луку». Архів пов'язаний з родовою гілкою його сина Василя, секунд-майора у відставці (Заруба В., 2013, с. 13). Основний масив опублікованих листів стосується життя його нащадка – Гліба Васильовича Нечаєва (Абросимова С., 2003, с. 11).

Одна з дослідниць цього епістолярного комплексу, Н. Сурева, виділяє групу інформаційних листів, які Нечаєву надсилалися від управителів, довірених осіб (Сурева Н., 2003, с. 23). Декілька таких зразків є від катеринославського дворянина Андрія Бойка, який, імовірно, був повіреним у окремих справах Г. Нечаєва. Наприклад, у 1841 р. він попереджав про очікуваний опис майна Гліба Васильовича за борги. Зокрема, радив останньому не підписувати ніяких паперів у стряпчого Крамиди, оскільки той, на думку Бойка, «очень большой для вас неприятель» (Бойко А., 2003, с. 151).

В іншому листі А. Бойко сповіщав, що Катеринославський тимчасовий суд доповів земському судові про відсутність Нечаєва у повіті. Ця інформація, у випадку її передачі в губернське правління, могла нашкодити Нечаєву як особі, що відмовлялася виконувати приписи суду. Бойко упросив Афанасія Калмикова, засідателя земського суду, цього не робити. Калмиков, у свою чергу, пообіцяв затримати передачу вістей в губернію, від-

давши чергове розпорядження тимчасовому суду знову «дознать» про місце перебування Нечаєва (Бойко А., 2003, с. 153). Ці дрібні зауваження насправді досить важливі для розуміння побутової сторони судових процесів, комунікації учасників розглядів за їх межами, стосунків з чиновниками.

Вирішення цивільних справ двох сторін у судовому порядку не обов'язково викликало конфлікт у їх звичайному житті і спілкуванні. Певна напруженість, звісно, відчувалася, але у випадках з членами родини, друзями адресант і адресат все ж намагалися триматися у межах доброзичливої тональності. Наприклад, Гліб Васильович мав тривале листування з братом дружини Йосипом Григоровичем Міллером з приводу розподілу спадку. Втім, завжди у цих листах, крім певних претензій, неприємних для обох сторін фактів, йшлося і про родинні поточні справи. Міллер також ділився власним досвідом участі у судових розглядах, виказував ставлення до їх результатів. Наприклад, згадуючи про один з процесів, який він виграв, запевняв, що все ж погодиться на мирні пропозиції свого візаві, оскільки «худой мир всегда лучше жирного процесса» (Бойко А., 2003, с. 214).

Листування Нечаєва з різними особами засвідчує чимало усталених стереотипів чи позицій у ставленні дворянства до судових тяжб. Майже всі учасники листування у той чи інший спосіб згадували про такі справи. Вони стосувалися питань спадкування, боргів, оплати векселів, купівлі-продажу нерухомості, селян. У одних випадках суд виконував нотаріальні функції, в інших – судові. Часто підкреслювалася значущість знайомства з чиновниками суду, йшлося про різні способи «вдячності» їм, наголошувалося на важливості особистого контролю за процесом. Як і попередні герої цієї статті, адресанти Нечаєва згадували і про звернення до губернатора, губернського правління для вирішення справ, що могли б реалізуватися через судовий розгляд. Люди вказаної доби віддавали належне «таланту» писати різноманітні прохання, вирішувати питання шляхом особистих контактів. Так, чоловік сестри дружини Нечаєва, Карл Яновський у листі 1846 р. писав, що чув, мовляв, у Малоросії живе поміщик «одаренный отличным даром писать прошения и письма». Відповідно, Яновський просив Нечаєва відшукати того умільца, аби він допоміг написати «прошеніє» «ибо офрмы на подачу сих прошений не имеется» (Бойко А., 2003, с. 300).

Висновки. Остання чверть XVIII – перша половина XIX ст. – період виключної ваги в історії Південної України. Час, коли радикально змінювався статус регіону, геополітичні чинники його розвитку. Організація нової судової системи і її функціонування були складовою частиною про-

цесів імперської уніфікації, суспільної модернізації, що актуалізує дану тему дослідження. Значні втрати архівних документів регіону обумовлюють пильну увагу до усіх можливих джерел, зокрема і епістолярних. Звісно, вони мають певну специфіку, оскільки дають лише фрагментарні характеристики, потребують додаткової інформації для розуміння обставин, про які у них йдеться. Оцінки судових процесів безпосередніми учасниками мають дещо вищий рівень упередженості, суб'єктив-

ності, аніж описи будь-яких інших подій. Та все ж, проаналізувавши сукупність характеристик, наданих різними авторами епістол, можна скласти загальне уявлення про ставлення суспільства до судочинства, до новацій у праві, до проблем законності і справедливості. Також листи, які є доказовими документами окремих судових справ, мають суттєвий інформаційний потенціал для дослідження економічної, гендерної, соціальної історії краю.

Бібліографічні посилання

Абросимова, С. В., 2009. Епістолярні джерела в їх історичному побутуванні та дослідницькому ареалі. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Дніпропетровськ: б. в., вип. 3, с. 57–115.

Абросимова, С., 2003. Епістолярна спадщина Нечаєвих в історичному контексті. *Джерела з історії Південної України*. Запоріжжя: РА «Тандем-У», т. 3, с. 10–20.

Балух, В. С., 2006. Історія комерційних судів: Історико-правове дослідження на прикладі Одеського комерційного суду (1808–1917). Одеса: Юридична література.

Бойко, А., наук. ред., 2003. Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття). *Джерела з історії Південної України*. Запоріжжя: РА «Тандем-У», т. 3.

Брехуненко, В., 2020. Уповноваження адвоката клієнтом як дзеркало ставлення старшини Гетьманщини до імперського центру у XVIII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, т. 30, с. 247–258.

Брехуненко, В., Синяк, І., 2017. Адвокати в судочинстві ранньомодерної Української держави – Гетьманщини. Київ: КВІЦ.

Волошин, Ю., 2019. Козацька феміда: гродське судочинство в Гетьманщині. Київ: К.І.С.

Гедьо, А. В., 2012. Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність. Донецьк: ДонНУ.

Дело о истребовании Капнисту о захвате ранее купленных у него земельных угодий. 1791–1796. Спр. 3. Оп. 1. Ф. 72. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*.

Дело подполковника Депредадовича о защите имени малолетних Герсевановых. 1826–1833 гг. Спр. 57. Оп. 190. Ф. 1. Одеса: *Державний архів Одеської області*.

Дмитрієнко, М., Войцехівська І., 1998. Епістолографія (епістологія) як наука історичного циклу. *Спеціальні історичні дисципліни*, № 2, с. 23–45.

Заруба, В., 2013. Землевласники Катеринославського повіту дворяни Нечаєви. *Право і суспільство*, № 1, с. 11–22.

Капнист, В. В., 1960. *Собрание починений*: в 2 т. Москва, Ленинград: АН СССР. *Ин-т рус. литературы (Пушкинский дом)*, т. 2, с. 433–436; 438–439.

Кривошея, В. В., Кривошея, І. І., Кривошея О. В., 2009. Неурядова старшина Гетьманщини. Київ: Стило.

Листи Капниста В. В. до Тарновської Т. Т. Ф. III, од. зб. 24173–24178. Київ: *Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського*.

Листи Тарновської Т. Т. до Капниста В. В. Ф. III, од. зб. 24179–24189. Київ: *Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського*.

Марасинова, Е., 2017. «Закон» и «гражданин» в России второй половины XVIII века: очерки истории общественного сознания. Москва: Новое литературное обозрение.

Маслійчук, В., 2011. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві. 1780–1796 рр. Харків: *Харківський музей приватної садиби*.

О образе жизни и беспорядном управлении крестьянами помещика Екатеринославской губернии Петра Родзянки. 1842 г. Спр. 83. Оп. 152. 1842 р. Ф. 1. Одеса: *Державний архів Одеської області*.

Передерієнко, В., 1997. Передмова. *Приватні листи XVIII ст.* Київ: Наукова думка, с. 5–16.

По жалобе жены отставного поручика Лукина на секретаря Бобринецкого уездного суда Фетисова и заседателя Маковеева за склонение мужа ее к продаже им имени его. Спр. 2. Оп. 192. 1844 р. Ф. 1. Одеса: *Державний архів Одеської області*.

По прошению надворной советницы Кохановой об учинении разбора дела ее с братьями с Федором и Никоном Андреевыми, завладевшими после смерти отца ее движимым и недвижимым имуществом. 1792 г. Спр. 14. Оп. 1. Ф. 467. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*.

По прошению помещика майора Лалаша о взыскании и... об определении части имени другому малолетнему ее сыну Николаю, прижитому уже с ним Лалашем. 1791–1792. Спр. 13. Оп. 1. Ф. 467. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*.

Посунько, О., 2018. «Детские преступления» и преступления против детей в судебной практике последней четверти XVIII века (по материалам Государственного архива Днепропетровской области). *Tabularium Historiae*. Bydgoszcz, т. III. с. 125–152.

Посунько, О., 2020. Катеринославський совісний суд (1784–1855 рр.): етапи та особливості діяльності. *Український історичний журнал*, № 6, с. 57–68.

Посунько, О. М., 2018. Перший предводитель катеринославського дворянства К. Лалош: сюжету до біографії крізь призму судового процесу. *Universum Historiae et Archaeologiae*. Дніпро, т. 1 (26), вип. 1–2, с. 14–23.

Сокирко, О., 2007. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII століття. *Соціум: Альманах соціальної історії*, вип. 7, с. 195–209.

Старченко, Н., 2014. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття). Київ: Laurus.

Сурева, Н., 2003. Листування родини Нечаєвих як джерело з історії дворянства Південної України кінця

XVIII – першої половини XIX століття. *Джерела з історії Південної України*. Запоріжжя: РА «Тандем-У», т. 3, с. 21–28.

Шандра В., 2011. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України.

Reference

Abrosymova, S. V., 2009. Epistoliarni dzherela v yikh istorychnomu pobutuvanni ta doslidnytskomu areali [Epistolary sources in their historical life and research area]. *Dnipropetrovskiy istoryko-arkheohrafichnyi zbirnyk* [Dnipropetrovsk historical and archeographic collection]. Dnipropetrovsk: [s. l.], issue 3, pp. 57–115. (in Ukrainian).

Abrosymova, S., 2003. Epistoliarna spadshchyna Nechaievykh v istorychnomu konteksti [The Nechaevs' epistolary heritage in a historical context]. *Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy* [Sources on the history of Southern Ukraine]. Zaporizhzhia: RA «Tandem-U», vol. 3, pp. 10–20 (in Ukrainian).

Balukh, V. S., 2006. Istoriia komertsiiinykh sudiv: Istoryko-pravove doslidzhennia na prykladi Odeskoho komertsiiinoho sudu (1808–1917) [History of Commercial Courts: Historical and Legal Research on the Example of the Odessa Commercial Court (1808–1917)]. Odesa: Yurydychna literature (in Ukrainian).

Boiko, A., nauk. red., 2003. Epistoliarna spadshchyna rodyny Nechaievykh (kinets XVIII – persha polovyna XX stolittia) [Epistolary legacy of the family of nonuclear (end of XVIII – the first half of the XX century)]. *Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy* [Sources on the history of Southern Ukraine]. Zaporizhzhia: RA «Tandem-U», vol. 3 (in Ukrainian).

Brekhunenko, V., 2020. Upovnovazhennia advokata kliientom yak dzerkalo stavlennia starshyny Hetmanshchyny do imperskoho tsentru u XVIII st. [Powers of the client's lawyer as a reflection of the attitude of Cossack nobility of the Hetman state to the imperial center in the 18th century]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky* [Scientific Papers of Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University. Historical sciences], vol. 30, pp. 247–258 (in Ukrainian).

Brekhunenko, V., Syniak, I., 2017. Advokaty v sudochynstvi rannomodernoi Ukrainskoi derzhavy – Hetmanshchyny [Lawyers in the justice of the early Modern Ukrainian State – Hetmanate]. Kyiv: KVITs (in Ukrainian).

Voloshyn, Yu., 2019. Kozatska femida: hrodske sudochynstvo v Hetmanshchyny [Cossack Themis: Grodsky Justice in Hetmanate]. Kyiv: K.I.S. (in Ukrainian).

Hedo, A. V., 2012. Mariupolskyi hretskyi sud: istoriia stvorennia ta diialnist [Mariupol Greek court: History of creation and activity]. Donetsk: DonNU (in Ukrainian).

Delo o iske pomeschitsyi Tarnovskoy Feklyi k nadvornomu sovetniku Kapnistu o zahvate ranee kuplennyih u nego zemelnyih ugodiy. 1791–1796 [The case on the claim of the landowners of the Tarnovskaya Fekla to the Superior

Advisor to the Capnist about the capture of land-purchased land. 1791–1796]. File 3. Inventory 1. Fund 72. Dnipro: *Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti* [State Archive of Dnipropetrovsk region] (in Russian).

Delo podpolkovnika Depreradovicha o zaschite imeniya maloletnih Gersevanoviyh. 1826–1833 gg. [The case of Lieutenant Colonel Depreradovich about the protection of the estates of young Gerseganov. 1826–1833]. File 57. Inventory 190. Fund 1. Odesa: *Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti* [State Archive of Odesa region] (in Russian).

Dmytrienko, M., Voitsekhivska I., 1998. Epistolohrafiia (epistolohiia) yak nauka istorychnoho tsyklu. [Epistolography (epistology) as a science of the historical cycle]. *Spetsialni istorychni dysypliny* [Special historical disciplines], No 2, pp. 23–45 (in Ukrainian).

Zaruba, V., 2013. Zemlevlasnyky Katerynoslavskoho povitu dvoriany Nechaievy [Landowners of the Katerinoslav district of the nobles of Nechaev]. *Pravo i suspilstvo* [Right and society], No 1, pp. 11–22 (in Ukrainian).

Kapnyst, V. V., 1960. Sobranie sochineniy v 2 t. [Collected works in 2 volumes]. Moskva, Leningrad: AN SSSR. *In-t rus. lyteratury (Pushkinskyi dom)*, vol. 2, pp. 433–436; 438–439 (in Russian).

Kryvosheia, V. V., Kryvosheia, I. I., Kryvosheia O. V., 2009. Neuriadova starshyna Hetmanshchyny [Non-governmental elder administration of Hetmanate]. Kyiv: Stylos (in Ukrainian).

Lysty Kapnista V. V. do Tarnovskoi T. T. [Kapnist's letters to Tarnovska]. Files 24173–24178. Fund III. Kyiv: *Instytut rukopysu NBU im. V.I. Vernadskoho* (in Russian).

Lysty Tarnovskoi T. T. do Kapnista V. V. [Tarnowski's letters to Kraknist]. Files 24179–24189. Fund III. Kyiv: *Instytut rukopysu NBU im. V.I. Vernadskoho* (in Russian).

Marasimova, E., 2017. «Zakon» i «grazhdanin» v Rossii vtoroy poloviny XVIII veka: ocherki istorii obschestvennogo soznaniya [«Law» and «Citizen» in Russia in the Second Half of the 17th Century: Essays on the History of Public Consciousness]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie (in Russian).

Masliichuk, V., 2011. Nepovnolitni zlochyntsi v Kharkivskomu namisnytstvi. 1780–1796 rr. [Minor criminals in Kharkiv Vicegerency. 1780–1796]. Kharkiv: Kharkivskiy muzei pryvatnoi sadyby (in Ukrainian).

O obraze zhizni i bezporyadnom upravlenii krestyanami pomeschika Ekaterinoslavskoy gubernii Petra Rodzyanki. 1842 g. [On the lifestyle of the landowner of the Yekaterinoslav province Peter Rodzianko]. File 83. Inventory 152. 1842 year. Fund 1. Odesa: *Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti* [State Archive of Odesa region] (in Russian).

Perederiienko, V., 1997. *Peredmovna. Pryvatni lysty XVIII st.* [Preface. Private letters of the XVIII century]. Kyiv: Naukova dumka, pp. 5–16 (in Ukrainian).

Po zhalobe zheny otstavnoho poruchika Lukina na sekretarya Bobrinetskoho uezdnogo suda Fetisova i zasedatelya Makoveeva za sklonenie muzha eya k prodazhe im imeniya ego [On the complaint of the wife of retired lieutenant Lukin against the officials of the Bobrinets district court]. File 2. Inventory 192. 1844 year. Fund 1. Odesa: *Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti* [State Archive of Odesa region] (in Russian).

Po prosheniyu nadvornoy sovetnitsyi Kohanovoy ob uchinenii razbora dela ee s brat'yami s Fedorom i Nikonom Andreevyimi, zavladevshimi posle smerti ottsa ee dvizhimym i nedvizhimym imeniem 1792 g. [At the request of the nadvornaja sovetnica Kokhanova for the division of the inheritance]. File 14. Inventory 1. Fund 467. Dnipro: *Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti* [State Archive of Dnipropetrovsk region] (in Russian).

Po prosheniyu pomeschika mayora Lalasha o vzyiskani i... ob opredelenii chasti imeniya drugomu maloletnemu ee synu Nikolayu, prizhitomu uzhe s nim Lalashem. 1791–1792. [At the request of the landowner Major Lalash for the recovery and ... for the determination of part of the estate to another young son Nikolai]. File 13. Inventory 1. Fund 467. Dnipro: *Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti* [State Archive of Dnipropetrovsk region] (in Russian).

Posunko, O., 2018. «Detskie prestupleniya» i prestupleniya protiv detey v sudebnoy praktike posledney chetverti XVIII veka (po materialam Gosudarstvennogo arhiva Dnepropetrovskoy oblasti). [Juvenile crimes and crimes against children in judicial practice of the last quarter of the 18th century (based on materials of the State Archive of the Dnipropetrovsk region)]. *Tabularium Historiae*, Bydgoszcz, vol. III. pp. 125–152 (in Russian).

Posunko, O., 2020. Katerynoslavskyi sovisnyi sud (1784–1855 rr.): etapy ta osoblyvosti diialnosti [Katerynoslav Conscientious Court (1784–1855): The Stages and Features of Activity]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], No 6, pp. 57–68 (in Ukrainian).

Posunko, O. M., 2018. Pershiy predvoditel katerinoslavskogo dvoryanstva K. Lalosh: syuzheti do biografiyi kriz prizmu sudovogo protsesu. [The first leader of the Katerynoslav nobility K. Lalosh: plots to a biography through the prism of the trial]. *Universum Historiae et Archaeologiae*. Dnipro, vol. 1 (26), issue 1–2, pp. 14–23 (in Ukrainian).

Sokyрко, O., 2007. Skilky koshtuie porozuminnia? «Poklony» ta «naklady» v ukrainskykh sudakh pershoi chverti XVIII stolittia [How much does an agreement cost? «Poklony» and «naklady» (court costs) in the Ukrainian courts of the first quarter of the XVIII century]. *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii* [Socium. Almanac of Social History], issue 7, pp. 195–209 (in Ukrainian).

Starchenko, N., 2014. Chest, krov i rytoryka. Konflikt u shliakhetkomu seredovyshchi Volyni (druha polovyna XVI–XVII stolittia) [Honour, Blood, and Rethoric. Conflicts in the Volhynian Gentry Milieu. Second Half of the 16th through the Early 17th Century]. Kyiv: Laurus (in Ukrainian).

Surieva, N., 2003. Lystuvannia rodyny Nechaievykh yak dzherelo z istorii dvorianstva Pivdennoi Ukrainy kintsia XVIII – pershoi polovyny XIX stolittia [Nechaevs' family correspondence as a source on the history of the Southern Ukraine nobility at the end of the 18 – first half of the 19 century]. *Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy* [Sources on the history of Southern Ukraine]. Zaporizhzhia: RA «Tandem-U», vol. 3, pp. 21–28 (in Ukrainian).

Shandra V., 2011. Sovisni sudy v Ukraini (ostannia chvert XVIII – seredyna XIX st.) [Conscientious court in Ukraine (the last quarter of the 18th – the middle of the 19th century)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy (in Ukrainian).